Православно-богословський аналіз основ римо-католицького вчення про священство

Богдан Тишкевич

У запропонованій статті проведено православно-богословський аналіз вчення Римо Католицької Церкви про священство. На основі історичних та віровизначих положень виявлено його відмінності від православного розуміння та традиції Давньоїнерозділеної Церкви.
Ключові слова: *римо-католицька Церква, устрій, священство, віровчення.*

У питаннях віровчення католицизм має багато спільного з православ'ям: його віровчення ґрунтується на двох основних джерелах – Святому Писанні і Переданні Церкви. Є багато спільних рис і в обрядах. Водночас католицизм має низку особливостей у віровченні й структурі релігійної організації. Так, право тлумачити Біблію в католицизмі визначається за віронавчальною владою Церкви на чолі з Папою Римським. До джерел віровчення також відносяться постанови соборів Католицької Церкви, настанови, повчання, енцикліки (послання до церковної ієрархії чи всіх католиків) римських пап. Одним із найважливіших віросповідних документів є «Сповідання католицької віри», прийняте Тридентськимсобором у 1545-1563 рр. Нікео-Константинопольський Символ віри та постанови перших семи Вселенських соборів, які католицизм доповнив у 589 р. додатком про сходження Святого Духа *«і від Сина»*. Отож, визнаючи Нікео-Царгородський Символ віри і його 12 членів, католики вже в ранньому середньовіччі внесли зміни в його зміст. При Карлі Великому (франкському) цей «Символ» було декретовано булою папи Климента VI. Це положення остаточно затвердив папа

Бенедикт III у 1014 р., піднісши його до рангу догмату, що було підтверджено I і II Ватиканськими соборами[1].

У 1439 р. на Флорентійському соборі було внесено догмат про чистилище. Католики вірять в існування, крім раю і пекла, ще й чистилища – особливого місця (стану), де душі померлих очищаються від гріхів, після чого дістають право на переселення в рай. Згідно з католицьким віровченням, чистилище – місце між раєм і пеклом, де душі грішників, які не отримали прощення в земному житті, але які не мають смертних гріхів, перед тим, як потрапити до раю, горять у вогні чистилища. Час перебування душі в чистилищі може бути скорочений *«добрими справами»* тих хто залишився на землі (молитви, жертви, матеріальні внески тощо). Вчення було підтверджене в 1562 р. Тридентським собором[2].

З цим вченням пов'язано також вчення про *«запас добрих справ»*, згідно з яким клір має можливість полегшити долю душі за рахунок *«запасу добрих справ»*, тобто сукупності заслуг, здобутих подвигами Христа, Богоматері та святих. Це вчення було сформовано схоластами в XIII ст. На основі *«запасу добрих справ»* появилась практика надання, а з XIII ст. продажу *«індульгенцій»*. Індульгенція (з лат. – милість) – папська грамота, яка свідчила про відпущення здійснених та не здійсненних гріхів[3].

Церква, користуючись *«скарбницею (запасом) добрих справ»* і розділяючи залишки, може, на їхню думку, скоротити перебування грішників у чистилищі. Особливе шанування в католицизмі має Пресвята Богородиця: прийнято догмати про непорочне зачаття Пречистої Діви Марії, вільної від первородного гріха (1854 р.), про її тілесне вознесіння на небо (1950 р.), подібно до вознесіння Ісуса Христа. Разом з визнанням першості Папи над усією християнською Церквою католицизму притаманні й інші канонічні та догматичні відмінності від православ'я[4].

[1] *Арсеньев Н.* Православная Церковь и западноеХристианство. – Варшава, 1924. – С . 109.

[2] ***Дис. 293.*** *Ковров П.* Обозрение борьбы Римских пап с немецкими и римскими императорами за права верховной власти, выразившейся в форме споров об инвеституре. – К, 1861. – С. 37.

[3] ***Дис. 294.*** *Макухин Н.* О происхождении и образовании инквизиции. – К., 1847. –С. 68.

[4] ***Дис. 404.*** *Поликарпов Б.* Церковь на Западе в периодФеодализма и влияние духа феодализма на быт и характер западного духовенства. – К., 1865. – С. 65.

Целібат – уведено Григорієм VII (1073-1085), а підтверджений у 1967 р. Особлива роль у католицизмі належить Папі Римському. Він вважається не тільки головою Католицької Церкви, але й вищою інстанцією в справах віри, вищим авторитетом[5].

На I Ватиканському соборі (1869-1870 рр.) затверджено догмат про непогрішимість (безпомилковість учительства) Папи, коли він виступає з питань віри і моралі зі своєї кафедри, оскільки Папа Римський – намісник Христа на землі та наступник апостола Петра. Католики, на відміну від православних, визнають рішення 21 Вселенського собору. Як і православ'я, католицизм визнає сім Таїнств, які потрібні людині (окрім віри) для спасіння душі. Водночас деякі з них відправляються в Римській Церкві своєрідно. Наприклад, Таїнство хрещення здійснюється і через занурення, і через обливання чи окроплення св. водою. Конфірмація (таїнство миропомазання) виконується, коли дитині виповнюється 7-12 років, обов'язково єпископом. Таїнство Євхаристії відправляється на прісному хлібі, при цьому лише духовенство може причащатися хлібом і вином, миряни ж – лише хлібом.

У католицизмі, крім історично встановлених трьох ступенів священства (диякони, пресвітери, єпископи), виокремлено особливу групу – кардинали. Разом з тим, як уже згадувалося, для всіх священнослужителів введено обов'язкову безшлюбність – целібат[6].

Католики об'єднуються в парафії (душпастирські осередки), які формують деканати. Ті, у свою чергу, об'єднані в патріархати, префектури, місії, абатства, діоцезії, архідіоцезії. Сукупність архідіоцезій утворює національну Католицьку Церкву, очолювану архієпископом із титулом примас або підпорядковану безпосередньо Святому престолу[7].

Главою Римської Католицької Церкви є Папа, який має титул *«Святійший Єпископ Риму, Намісник Ісуса Христа, Наступник Князя Апостолів, Верховний Понтифік Вселенської Церкви, Патріарх Заходу,*

[5] *Арсеньев Н.* Православие, католичество, протестантизм // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии . – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 149-153.

[6] *Огицкий Д.* Сущность римского католицизма // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 241-245.

[7] *Там само.* – С. 248-251.

Примас Італії, Архієпископ і Митрополит Римської провінції, Монарх Держави – міста Ватикан, Раб Рабів Божих». Влада папи вища за владу Вселенських соборів. Протягом історії було 264 папи. Першим із них вважається святий Петро, якого «призначив Ісус Христос бути старшим серед апостолів» і який помер тяжкою смертю в Римі (приблизно 66 р.). Папами були три африканці, шість сирійців, десять греків, чотирнадцять французів, а також декілька вихідців із Голландії, Німеччини, Іспанії, Португалії, Британії, Албанії тощо. Іоан Павло II – був першим папою-поляком. До нього, починаючи з 1523 р., усі папи були італійцями[8].

Католицизм є єдиною релігією, що має не лише централізовану систему управління, а й свою суверенну державу – Ватикан. Держава має 350 громадян, які є ними тимчасово, лише на час виконання своїх обов'язків. Після 1970 р. військо Ватикану – почесна, палатинська і папська гвардії – було розпущене. Залишилася лише сотня швейцарських гвардійців. Керує цією державою, як і Католицькою Церквою, Папа. Згідно з конституцією Ватикану йому належить найвища законодавча, виконавча і судова влада.

Ідея папства, не маючи під собою ні євангельських, ні апостольських основ, вимагала хоч якого-небудь підтвердження. На світ Божий витягуються завідомо фальшиві підставні документи – «Ісидорові декреталії» і «Дар Костянтина» (їх фальшивість на сьогодні загальновідома і визнається самими католиками). Ці документи «свідчили», що нібито імператор Костянтин ще в IV ст. навіки подарував Рим папам і наділив їх найвищою владою. На основі цієї «влади» Рим у IX-X ст. вже відкрито намагається керувати Константинопольськими патріархами і внутрішніми справами інших помісних Церков[9].

Основними відступленнями католицизму в догматичній області є: лжевчення про главенство папи Римського над Вселенським християнством і непогрішимість папи в питаннях віри й моралі, коли він говорить *«excathedra»*, лжевчення про *«індульгенції»*, лжевчення про Святого Духа (в XI столітті при папі Бенедикті VIII), лжевчення про

[8] *Тихомиров Л.* Монархическая государственность. – М.: Издательство «Библиотека Сербского Креста», 2004. – С. 457.

[9] ***Дис. 404.*** *Поликарпов Б.* Церковь на Западе в периодФеодализма и влияние духа феодализма на быт и характер западного духовенства. – К., 1865. –С. 35.

непорочне Зачаття Пресвятої Богородиці, відступлення католицизму в здійсненні Таїнств, аскетичні вимоги посту в католицизмі майже повністю відсутні, введено піст у суботу, відступлення в церковно-правових нормах, безшлюбність духовенства – целібат, змінено давній устав, скорочено богослужіння і внесено в них зміни, введено невідомий нерозділеній Церкві сан «кардинала».

Відповідно до теми нашого дослідження ми будемо намагатися подати православний погляд та проаналізувати католицьке вчення про священство. Тому нашим завданням є розглянути та проаналізувати ті головні відступлення, вищенаведені нами, які мають безпосередній стосунок до пастирського служіння.

На нашу думку, перш за все, треба говорити про лжевчення щодо главенства папи Римського над Вселенським християнством і непогрішимість папи в питаннях віри й моралі, коли він говорить *«excathedra»*. Христос, за католицьким ученням, поставив апостола Петра князем над усіма царствами світу, і цю владу апостол Петро передав папам. Про таку постановку питання не було навіть мови у давній Церкві, та й сьогодні таке тлумачення євангельських слів не витримує елементарної критики. Але ж Рим в односторонньому порядку на цьому заблудженні будує теорію примату папи. Зразу ж після розділення папа Григорій VII (1073-1085) видає так званий «Диктат папи», у якому формулює положення про владу римського єпископа. Ці положення страшними методами впроваджувалися в життя в середні віки. І тільки на першому Ватиканському соборі в 1870 році логічно оформилися в догмат про папську непогрішимість[10].

Учення собору гласить:

> *«Папа Римський – наслідник апостола Петра, намісник Христа і видимий глава всієї Церкви, справа проповіді Євангелія повинна діятися з єдиною умовою – тільки в єднанні з Папою. Папа Римський володіє непогрішимістю через своє призначення, і як верховний Пастир і вчитель усіх є кінцевою інстанцією у визначенні істин віри й моралі. Його визначення істинні самі по собі,*

[10] *Болотов В.* Притязания Римского епископа на главенство в Церкви Вселенской: Римский епископ как папа // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 159-164.

а не через згоду Церкви, Папа Римський безпосередньо має дар непомильності самої Церкви»[11].

Тобто папа Римський не просто глава ієрархії і керівник церковного життя – як у нас Патріарх. Він – фігура, яка знаменує собою істину, єдність і владу Церкви. Папа нікому непідсудний, ні перед ким не зобов'язаний самодержець. Однак сама історія страшно насміялася над цим заблудженням католицизму: серед пап були і єретики, і святотатці, і вбивці, і розпусники, а їхня могутність у середні віки була незрівнянно вища від будь-якого державного діяча. Та справа не в тому, щоб судити слабості окремих особистостей. Заглибимось іще раз у вище наведені положення статусу папи.

Православ'я тлумачить що, Істина – це Христос, а тут, на землі, ця істина дарується Духом Святим соборній повноті Церкви, тобто – серед людей немає такої особи, яка б над Церквою панувала і була мірилом церковної істини. А згідно з католицьким вченням папа підмінив собою Христа, папа може самовільно видавати будь-які повеління, вносити будь-які зміни вчення церковного – у цьому найстрашніша суть заблудження. Правда, для рядових католиків це старанно прикривається «святістю» папи[12].

Православна Церква стверджує, що лжевчення про примат та непогрішимість Папи Римського є основним заблудженням католицизму, яке тягне за собою всі інші відступлення[13].

Православ'я вчить, що Христос започаткував Собою обожнення людства. Ми повинні брати від нього благодатне вчення та через духовний подвиг реалізовувати його в житті, боротися з гріхом і тим самим досягати обожнення[14].

Католицизм, маючи в основі правову психологію Римської імперії, з однієї сторони, та непогрішимість папи, з іншої, замінив вчення про духовний подвиг своєрідною теорією купівлі спасіння. Гріх – це

[11] *Сергий (Страгородский), патриарх.* Есть ли у Христа наместник в Церкви? // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии . – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 139-143.

[12] *Там само*. – С. 139-146.

[13] *Глубоковский Н.* Православие по его существу // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 12-32.

[14] *Там само*. – С. 11-16.

образа Бога, це – злочин, тяжкість якого вимірює папа. Купи індульгенцію – і папа відміряє тобі певну кількість заслуг святих, яка позбавить тебе від кари за гріх[15].

Згідно з православним віровченням, Пресвята Владичиця Богородиця і прісно Діва Марія, як і всі люди, народилася під законом первородного гріха. Але Вона не здійснила жодного особистого гріха і була достойна стати Матір'ю Божою. У 1854 році папа Римський Пій IX одноосібно вводить новий догмат *«Діва Марія вже у своєму зачатті була звільнена від стану первородного гріха через майбутні заслуги Ісуса Христа»*. Але ж з цього твердження випливає абсурд: якщо Пресвята Богородиця досягла спасіння ще до Христа і без Його особистої жертви, то Христос прийняв від Неї не таку природу, як усі люди, і тому жертва Його не могла викупити людство від гріха[16].

Тверезо оцінюючи шляхи історичного формування католицизму як відділення від Вселенської повноти Православ'я та догматичного становлення Римо-Католицької Церкви як утвердження абсолютизації папізму, Православна Церква робить однозначний висновок: католицизм містить у собі значне спотворення основних християнських істин і на сьогоднішній день ці спотворення вже досягли єретичного масштабу[17].

Основна істина православного християнства: передаючи Божественне Одкровення та благодать Духа Святого, вести людину шляхом очищення та обожнення. Основне ж збочення католицизму: замість очищення та обожнення католицизм витворив своєрідну бухгалтерію обліку й викуплення гріхів через індульгенції. Християнин-католик повинен брати встановлені папою засоби відкуплення своїх гріхів від Божого гніву – не треба сходити у глибину своєї душі, не треба боротись із гріхом, постом, молитвою чи добродіяннями. Достатньо лиш одержати індульгенцію чи взяти участь у молитві з

[15] *Огицкий Д.* Сущность римского католицизма // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 240-248.

[16] *Огицкий Д.* Сущность римского католицизма // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 249-257.

[17] *Дворкин А.* Очерки по Истории Вселенской Православной Церкви: Курс лекций. Нижний-Новгород, 2005. – С. 231.

папою – і ви одержите «прощення» гріхів. Але ж коли гріх поневолив душу, то якою силою і для чого, не викоренивши гріха, папа може цю душу просто об'явити праведною? Католицька Церква веде своїх вірян не до Бога шляхом обожнення, а до папи шляхом роздачі відкуплень. Таке спотворення еклезіології та сотеріології однозначно трактується як єресь[18].

По-перше, Бог створив одну релігію як шлях сходження до Себе і заповідав свято берегти цю Істину. Усі інші – не насаджені Богом «квіточки», а принесені людиною бур'яни-паразити. Мова може йти не про механічне об'єднання, а про повернення всіх цих єресей через покаяння до Істинної Православної Церкви.

По-друге, католицизм не змінився. Просто на зміну войовничій агресивності прийшла більш вдала форма маскування – мімікризація під благодійність та миротворність. А суть залишилася та ж сама – накинути владу папи на всіх. Для прикладу, Православну Церкву католицизм сьогодні називає «церквою-сестрою». Та коли припідняти ширму цього «сестринства», то навіть поверхневий аналіз суті ставлення католиків до нас буде шокуючим. Глава «новозаснованої Ватиканської місії Східного обряду» Мішель д'Ербіньї у 1922 р. так оцінював події:

> *«Більшовизм умертвляє священиків, оскверняє храми і святині, руйнує монастирі. Чи не в тому й полягає релігійна місія антирелігійного більшовизму, що він знищить носіїв схизматичної думки (тобто православних) і тим самим дасть можливість для духовного відтворення католицької Росії».*

До 1928 р, він заснував адміністративно-ієрархічну систему Римо-Католицької Церкви в центральній Росії, Україні та Білорусії. 21 березня 1924 р. папа Пій XI у одному із своїх послань зобов'язав орден бенедиктинців до організації монастирських центрів в Україні, Росії та Білорусії. Нунцій Пачеллі 31 березня 1924 р. писав: *«Саме зараз через небачені страждання і білоруський народ почав сприймати*

[18] *Зноско-Боровский М., прот.* Православие, римо-католичество, протестантизм и сектанство (сравнительное богословие). – М.: Троице-Сергиева Лавра, 1992. – С. 125.

слова співстраждаючої матері, якою Римська Церква хотіла б стати стосовно до цього народу»[19].

Список «братніх» діянь Католицької Церкви щодо Православної можна продовжувати, але й наведеного достатньо, щоб зрозуміти: усе це дволика фальш. А по суті Рим використовував найтрагічніші сторінки нашої історії, щоб накинути петлю папізму на слов'янські народи.

По-третє, усі екуменічні діалоги є просто лицемірно скритим обманом. Для прикладу: користуючись силою польського меча, Рим насадив унію в Україні; користуючись продажністю влади в період «перебудови» він цю унію відродив. А в екуменічному діалозі з Православ´ям представники Римо-Католицької Церкви заявляють: *«Уніональний шлях об'єднання ми засудили, але саму українську унію визнати неканонічною ми не можемо, собі ми її підпорядковуємо, але за злодіяння уніатів відповідальності не несемо»*. Розуміння цього виходить за межі здорового глузду[20].

Оцінюючи історичні, догматичні, канонічні й духовно-практичні реалії формування та існування католицизму Православна Церква вважає: християнин-католик – це людина, стосовно якої слід керуватись висловом Христа *«возлюби ближнього»*. Та разом з тим не розділяти його заблуджень, бо хто Церкву не слухає, той нехай буде тобі як язичник *(2 Пет. 2, 1-3)*.

Історія не знає випадків, коли б на Сході визнавалося єпископами Східних Патріархатів право подавати апеляцію в Рим. А з канонічного зводу відомо, що навіть на Заході права Римських єпископів приймати апеляцію були не безмежні[21].

У Посланні Африканського Собору до папи Римського Целестина, яке у всіх авторитетних виданнях додається до правил Карфагенського Собору, недвозначно сказано: *«Благаємо вас, пане брате, щоб ви надалі не допускали легко до вашого слуху тих, що приходять звідси, і не дозво-*

[19] *Рашкова Р.* Ватикан и современная культура. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – С. 243.

[20] *Огицкий Д.* Сущность римского католицизма // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 257-263.

[21] *Болотов В.* Лекции по истории древней Церкви: В 4 т. – К.: Издательство имени Льва, папы Римского, 2007 – Т. 1. –С. 238.

ляли надалі приймати у спілкування відлучених нами… ». Посилаючись на правила І Нікейського Собору, африканські Отці висловлюють глибоку еклезіологічну думку для невизнання за Римськими єпископами права на юрисдикцію в інших помісних Церквах:

> *«Тому що Отці судили, що для жодної області не зменшується благодать Святого Духа, через яку правда ієреями Христовими, і бачиться розумно, і тримається твердо, і найбільше, коли кожному, якщо стоїть сумнів про справедливість рішення найближчих суддів, дозволено приступати до Соборів своєї області, і навіть до Вселенського Собору. Хіба є хто-небудь, хто б повірив, що Бог наш може єдиному тільки якомусь вдихнути правоту суду, а численним ієреям, які зійшлися на Собор, відмовити в цьому...»*.

А у висновку Послання знаходимо пророче застереження африканських Отців, яке зневажили в Римі:

> *«Отже, не дозволяйте, на прохання деяких, надсилати сюди ваших кліриків дослідниками, і не допускайте цього, нехай не станемо ми тими, хто вносить димову надмірність світу в Церкву Христову, яка тим, хто бажає бачити Бога, приносить світло простоти та день смиренномудрості»*[22].

Еклезіологічні побудови великого католицького богослова XX ст. Ж.-М.-Р. Тійара істотно відрізняються від гостро тенденційної концепції П.-П. Жоанну. Серед найбільш значних праць Тійара – «Церква церков» (1987 р.) і «Єпископ Риму» (1982 р.). У них зроблена спроба, спираючись на матеріали II Ватиканського Собору, представити Римо-Католицьку Церкву більш відкритою для некатолицьких церков, насамперед, церков християнського Сходу, що зберегли апостольське спадкоємство рукоположень.

На переконання Ж.-М.-Р. Тійара, *«Церква Божа є присутньою і в громадах сходу, які не мають спілкування з Римською кафедрою»*. Що стосується місця папи в Церкві, то, за словами богослова, *«його влада існує для того, щоб гарантувати повну кафоличність кожній місцевій*

[22] Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і святих Отців. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – С. 245.

церкві, довіреній піклуванню єпископа... Це не влада монарха, від якого все залежить, а це влада першого серед рівних»[23].

На жаль, статті виданого вже після II Ватиканського Собору Кодексу Римо-Католицької Церкви, що стосуються владних повноважень папи, м'яко кажучи, є дуже непереконливою ілюстрацією до думок Тійара, сповненого по-справжньому екуменічного пафосу. Ідеї, співзвучні концепції Тійара, раніше з більшою послідовністю розвивалися іншим великим французьким богословом Конгаром.

Розглядаючи питання про структуру вищої влади Римо-Католицької Церкви з характерним для неї безмежним абсолютизмом папських прав, стає зрозуміло, що воно абсолютно розходиться з православною еклезіологією, а римо-католицькі канони, викладені вище, не ґрунтуються на давніх канонах. Римо-католицький церковний устрій, що склався в середньовіччя, і з того часу не зазнав значних змін, не є чимось зовсім новим і невідомим до того. Однак уже в давнину римські єпископи претендували на першість не тільки честі, але й влади у Вселенській Церкві. Ці домагання привели зрештою до виникнення монархічного папізму, невідомого Давній Церкві.

Список джерел і літератури:

1. ***Біблія.*** Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
2. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і святих Отців. – К.: Вид. Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – 368 с.

Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІРНБУ)Фонд № 304.

3. ***Дис. 293.*** *Ковров П.* Обозрение борьбы Римских пап с немецкими и римскими императорами за права верховной власти, выразившейся в форме споров об инвеституре. – К, 1861.
4. ***Дис. 294.*** *Макухин Н.* О происхождении и образовании инквизиции. – К., 1847.
5. ***Дис. 404.*** *Поликарпов Б.* Церковь на Западе в период Феодализма и влияние духа феодализма на быт и характер западного духовенства. – К., 1865.

[23] *Мосс В.* Православная Церковь на перепутье (1947-1999). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – С. 48.

6. *Арсеньев Н.* Православие, католичество, протестантизм // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 147-189.
7. *Арсеньев Н.* Православная Церковь и западное Христианство. – Варшава, 1924.
8. *Болотов В.* Лекции по истории древней Церкви: В 4 т. – К.: Издательство имени Льва, папы Римского, 2007 – (т. 1 – 251с.; т 2 – 491 с.; т. 3 – 454 с.; т. 4 – 615 с.)
9. *Болотов В.* Притязания Римского епископа на главенство в Церкви Вселенской: Римский епископ как папа // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 159-240.
10. *Глубоковский Н.* Православие по его существу // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 11-33.
11. *Дворкин А.* Очерки по Истории Вселенской Православной Церкви: Курс лекций. Нижний-Новгород, 2005. – 924 с.
12. *Зноско-Боровский М., прот.* Православие, римо-католичество, протестантизм и сектанство (сравнительное богословие). – М.: Троице-Сергиева Лавра, 1992.– 158 с.
13. *Мосс В.* Православная Церковь на перепутье (1947-1999). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 274 с.
14. *Огицкий Д.* Сущность римского католицизма // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 240-278.
15. *Рашкова Р.* Ватикан и современная культура. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – 454 с.
16. *Сергий (Страгородский), патриарх.* Есть ли у Христа наместник в Церкви? // Хрестоматия по сравнительному богословию: Учебное пособие для 3 курса Духовной семинарии. – М.: Изд. Московское подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2005. – С. 138-147.
17. *Тихомиров Л.* Монархическая государственность. – М.: Издательство «Библиотека Сербского Креста», 2004. – 512 с.